

ББК ТЗ(4Укр) 624

**ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ЩОДО РАДЯНСЬКИХ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В ДОНБАСІ (1941 – 1943 рр.)***І. С. Тарнавський***АНОТАЦІЯ**

У статті на основі архівних матеріалів та сучасної історіографії розглядаються напрямки нацистської політики щодо радянських військовополонених в окупованому Донбасі. Проаналізовані характерні особливості цієї політики, її витoki та наслідки. На конкретних прикладах продемонстровано її впровадження в шахтарському регіоні.

Ключові слова: військовополонені, виснаження, голод, зрадники, німецьке командування, окупація, охорона, полон, поранені, розстріл, солдати, табір, цивільне населення, хворий, червоноармійці, Червона Армія.

Довгий час тема військовополонених в радянській історіографії була закритою. Вважалося, що той, хто здався в полон, а не загинув зі зброєю в руках, був зрадником. Ті, хто вижили у німецьких таборах для військовополонених, проходили через радянські фільтраційні табори і нерідко потрапляли до ГУЛАГу.

Лише зараз політика, яку проводила на окупованих східних землях німецька влада щодо радянських полонених стала предметом дослідження істориків. Окрім численних видань публіцистичного змісту, є досить ґрунтовні розробки цієї проблеми. Так, певний інтерес викликає робота російського історика О. С. Смілова [1], в якій автор показує, яким чином потрапляли у полон радянські солдати, які умови утримання приготувало для них німецьке командування, як гинули або виживали у полоні, хто був повинен у жорстокому поводженні з військовополоненими. Торкалися цієї теми і українські дослідники. Зокрема, Т. С. Першина у своїй монографії [2] на підставі узагальнення численних документальних матеріалів розкрила зміст, засоби і методи політики геноциду на окупованій нацистами українських теренах і в тому числі торкнулася політики поводження з радянськими полоненими. Окремі аспекти даної проблеми висвітлювалися у працях М. В. Ковалю [3], В. Ю. Короля [4], В. Литвина [5] та В. Косика [6]. Значна кількість документальних матеріалів, які викривають антисоціальну сутність окупаційної політики нацистів опублікована у різноманітних збірниках. Проте до нинішнього часу ця проблема ще не вивчена повністю. Впровадження цієї політики в Україні та її здійснення на теренах окремих регіонів і зокрема в Донбасі, показано досить схематично і не відтворює цілісної картини минулого. З метою заповнення «білих плям» в історії Другої світової війни у даній розвідці буде розглянуто цілий комплекс питань, пов'язаних із окупаційною політикою нацистської Німеччини щодо радянських військовополонених.

Ще напередодні війни з СРСР нацистське керівництво у своїх директивах і наказах сформулювало програму фізичного знищення радянських військовополонених. Зокрема, у березні 1941 р. Гітлер таємно розробив нову концепцію війни, традиційні правила ведення якої було відсунуто. На його погляд війна повинна була вестися на абсолютне винищення супротивника. Відповідно до цього начальник штабу ОКВ В. Кейтель видав сумнозвісний «наказ про комісарів», у якому наполягав, щоб усі політпрацівники Червоної Армії підлягали повному фізичному знищенню [7].

З початком бойових дій на сході нацистське керівництво та командування вермахту видають низку наказів та розпоряджень щодо поводження з радянськими військовополоненими. У наказі від 2 липня 1941 р. Гітлер підкреслював: «...будь-яка людяність по відношенню до військовополонених суворо переслідується» [8]. 25 липня

1941 р. був виданий наказ про «Поводження з ворожим цивільним населенням і російськими військовополоненими у завойованих областях», у якому зазначалося, що поблажливість, людяність щодо полонених суворо переслідуються. При будь-яких порушеннях з їх боку рекомендувалося застосовувати зброю [9]. 8 вересня 1941 р. за підписом генерала Рейнеке було видано «Розпорядження про поведження з радянськими військовополоненими в усіх таборах військовополонених». Воно пропонувало енергійне втручання при найменших ознаках непокори (активний чи пасивний опір), а особливо у відношенні до «більшовицьких підбурювачів». Зазначалося, що потрібно удаватися до використання зброї. Той, хто недостатньо енергійно або зовсім не застосовував її підлягав покаранню [10]. До «Розпорядження» додавалася адресована караульним комендантам «Пам'ятка про охорону радянських військовополонених», яка містила в собі аналогічні інструкції. Крім того, вона вимагала найрішучішими засобами припиняти контакти в'язнів з цивільним населенням [11].

З іншого боку нацисти не були зв'язані ніякими зобов'язаннями зберегти життя й здоров'я радянських військовополонених. СРСР офіційно відмовився від них. Всі вони для радянського керівництва були зрадниками. СРСР відмовився від Женевської конвенції про військовополонених і від внеску грошей у Червоний Хрест. Своім не приєднанням до Червоного Хреста Радянський Союз прирік полонених радянських солдатів на жорстокі страждання й загибель. Адже тепер вони не одержували ніякої продовольчої й медичної допомоги від міжнародних організацій. Вони повністю залежали від сваволі нацистів. А ті могли годувати їх, а могли й не годувати. І взагалі робити з ними все, що їм тільки заманеться. Звичайно, це рішення радянського керівництва було злочином – у першу чергу стосовно тих, хто воював за радянську владу. У полон попадали, ті, хто опинявся у безвихідному положенні, пораненими й хворими. Руки піднімали ті, хто розстріляв всі свої набої й залишався в траншеї під наведеними стволами. У полоні опинялися ті, хто не встиг вийти з оточення. Всі ці люди, готові воювати за СРСР, були кинуті напризволяще своїм політичним керівництвом.

Вже 29 червня 1941 р., тобто через тиждень після початку війни, вийшов наказ НКДБ, НКВС та Генерального прокурора СРСР про те, що всі ті, хто здався в полон прирівнюються до зрадників Батьківщини. Зі свого боку Сталін у численних виступах та інтерв'ю заявляв, що в нас немає полонених, у нас є тільки зрадники Батьківщини [12].

Втім, радянські військовополонені були і їхня кількість, на початку війни, була вражаючою. Доречи, ніхто в Третньому рейху не був готовий до такої кількості бранців. За даними Управління уповноваженого при РНК СРСР по справах репатріації, найбільша кількість полонених припадає на перші роки війни.

Таблиця 1.

Кількість радянських військовополонених у роки Другої світової війни
(1939 – 1945 рр.) [13]

Роки	Кількість військовополонених	% від загальної кількості військовополонених
1941	майже 2 млн. чоловік	49
1942	1 339 тис.	33
1943	487 тис.	12
1944	203 тис.	5
1945	40,6 тис.	1

Крім того, понад 900 тис. бійців та командирів Червоної армії в 1941 – 1942 роках опинилося в оточенні.

У цій ситуації німецьке армійське начальство квапливо готовило табори: шматки чистого поля, оточеного колючим дротом. Загнані в ці поля колишні бійці Червоної Армії були повністю надані своїй долі й сваволі місцевого армійського начальства. Начальство ж було досить різноманітним по своїх політичних поглядах, відношенню до слов'ян і особистих моральних якостей.

Процес знищення радянських військовополонених починався з того моменту, як вони потрапляли в полон і продовжувався у таборах. Значна частина бранців гинула під час транспортування. Полонених вбивали під час конвоювання з місця на місце і нерідко це відбувалося на очах місцевого населення, яке жахалося від цього. Частіше за все пристрілювали німців, тих, хто не міг самотійно пересуватися. Територія окупованого Донбасу не стала винятком. Так, при конвоюванні військовополонених зі станції Сталіно до однойменного міста у січні 1942 р. було розстріляно 57, а у лютому – 6 червоноармійців [14]. У Сніжнянському районі Сталінської області у лютому 1943 р. під час евакуації місцевих таборів у Чистяківський район по дорозі було пристрелено 17 чоловік [15]. При перегоні полонених із Зугреса до Харцизька охорона розстріляла 38 чоловік. На маршрутах Іловайськ – Кутейниково та Харцизьк – Макіївка відповідно 50 і 20 чоловік [16].

В Україні було створено мережу великих таборів смерті для військовополонених. Серед них був і табір розташований у м. Сталіно та ін. У цих закладах, в першу чергу, знищувалися так звані небажані (політкомісари, командири, комуністи, євреї), а потім поранені та хворі. У Макіївці в таборі № 123 у червні 1942 р. полонених вишикували на подвір'ї, а потім викликали із строю усіх хворих і розстріляли. У цьому таборі це був не поодинокий випадок. За показаннями свідків, хворих та виснажених в'язнів примушували бігти, а коли вони досягали дротяної огорожі – вбивали [17]. В інших таборах відбувалось подібне. У Маріуполі в портовій школі № 19 охорона відмічала білими хрестами на спині та на грудях знесилених від голоду полонених, яких потім пристрілювали [18]. У Слов'янську 28 березня 1942 р. були розстріляні усі поранені червоноармійці [19]. У селі Селидівка Сталінської області за час окупації було розстріляно 50 хворих в'язнів [20]. При знищенні інфекційнохворих гітлерівці удавалися до особливо страхітливих заходів. У Сталінській області у селищі Соцгородок (нині – Горняк), на шахті № 43 «Курахівка» [21] та місті Зугрес вони живцем спалили в бараках десятки червоноармійців [22].

На Ворошиловградщині у концтаборі на території Троїцької сільради Міловського району за розпорядженням коменданта табору Ф. Пабша, ослаблих від голоду і побоїв, тяжкої фізичної праці військовополонених вбивали і навіть закопували в ямах живцем [23].

Отже, нацистська практика по відношенню до поранених та хворих радянських військовополонених свідчить про те, що вони прагнули якомога швидше позбутися їх.

Інколи вбивства полонених були актом сваволі з боку окремих охоронників, які, до речі, не несли за це ніякого покарання. Так, свідок О. Г. Бездетко, який проживав у Сталіно біля колишнього військового заводу № 144 повідомляв, що бачив, як німецький охоронець заради розваги розстріляв 10 чоловік [24].

Навіть, коли під ударами частин Червоної Армії нацисти почали залишати Донбас, вони з особливою жорстокістю продовжували знищувати полонених. Здорових переганяли далі на Захід, а хворих і німців вбивали. У Ворошиловградській області на хуторі Водяному, що біля Краснодону, гітлерівці знищили велику групу військовополонених [25]. У таборі біля станції Кондрашівка вони розстріляли 242 червоноармійця [26]. На хуторі Петровському Меловського району 19 грудня 1942 р. табірна охорона розстріляла усіх хворих полонених, а здорових погнала з собою [27]. Подібне відбувалося і в Сталінській області. Зокрема, у лютому 1943 р. в Красноармійському таборі було вбито 60 в'язнів [28].

За свідченням професора сталінського медінституту А. І. Чаругіна велика кількість померлих була виявлена в братерських могилах у таборі військовополонених, що розташовувався в м. Сталіно у клубі ім. Леніна. Там, бранці перебували в жахливих умовах. Взимку, коли мороз сягав -20° , -30° градусів, люди мешкали у неопалюваних приміщеннях, майже без їжі, страждаючи від різних хвороб. Вже після війни було виявлено декілька таких могил, із загальною кількістю загиблих у 20 тис. чоловік [29].

Німецькі закони не тільки встановлювали суворе поводження з полоненими, а й прирікали їх на голодну смерть. У брошурі «Про поведінку військ на Сході», виданій ОКВ напередодні війни, постачання харчуванням радянських військовополонених розглядалося як хибна гуманність [30]. Надалі верховне головнокомандування вермахту усіяло підкреслювало, що у відношенні до радянських полонених воно не має ніяких зобов'язань щодо забезпечення їх продовольством [31]. Крім того, було ще декілька директив, виданих по лінії військового керівництва. Розпорядженням головного командування сухопутними силами від 6 серпня 1941 р. встановлювалися особливо занижені денні норми харчування: хліб – 200-214 грамів, м'ясо – 13-14 грамів, жир – 14-15 грамів, цукор – 20-21 грамів [32]. Директивою ОКВ від 24 листопада 1941 р. про постачання радянських військовополонених було визначено, що для них слід готувати спеціальний хліб. Надавався і його рецепт: 50 % житніх висівок, 20 % – вичавків цукрового буряку, 20 % – целюлозного борошна і 10 % борошна, виробленого з соломи або листя. У документі підкреслювалося, що полонені червоноармійці повинні постачатися тільки «малопродатним» для споживання м'ясом [33]. Але на практиці нацисти не дотримувалися, навіть, офіційно встановлених норм. Це вело до загального виснаження полонених, виникнення голодних набряків і до смерті.

Для порівняння можна навести норми продовольства встановлені радянською стороною для іноземних військовополонених. Так, норми постачання, затвердженні Головним управлінням у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР 29 червня 1941 р., передбачали для одного чоловіка на день 600 грамів хліба, 90 грамів крупи, 10 грамів макарон, 40 грамів м'яса, 120 грамів риби, 20 грамів олії, 20 грамів цукру, 600 грамів картоплі і овочів, чай, перець, лавровий лист, сіль, мило, сірники, махорку ... [3434].

У таборах, як правило, щойно прибулих не годували по декілька днів. Решті видавали продукти, які часто були малопродатні для споживання. У Сталіно в таборі, організованому при клубі ім. Леніна, полонені перші 40 днів зовсім не отримували хліба. Тільки раз на добу їм давали півлітра вареного проса з водою. Решті в'язнів іноді до цього додавалося ще 100 грамів хліба [35]. За свідченням А. І. Чаругіна харчування у таборах цього міста було недостатнім для підтримки життєдіяльності. Зазвичай полоненим видавали біля 300 гр. сурогату хліба. Цей продукт готувався із горілого зерна і був зовсім неїстівним. До нього додавався суп, який не містив в собі нічого корисного [36]. У таборі на заводі № 144 (Сталіно) полонених також майже не годували. Хліба, буряків, висівок або проса давали періодично. Люди від голоду та виснаження падали і вмирали. Йдучи на роботу, вони кидалися до помийної ями збирати шкаралупи картоплі та буряків. Неодноразово червоноармійці, перебуваючи на роботі і побачивши поблизу собаку, просили охоронців пристрелити його, а коли тварину вбивали, полонені з'їдали м'ясо у сирому вигляді. У серпні 1943 р. в держгоспі «Пескі», що біля Сталіно, пав кінь. Його закопали в яму, але через декілька днів німецьке командування примусило відкопати коня і відправити на табірну кухню військовополонених [37]. Така страшна картина спостерігалася і в інших містах Сталінської області. Навесні 1942 р. в Артемівську на підставі голоду полонені виходили з табору, створеному на території колишнього військового містечка, збирали і їли траву. Для того, щоб позбавити людей і цього злиденного харчування, нацисти обгородили табір подвійним парканом із колючого дроту [38]. Одного разу до цього

табору втягнули утробу здохлого коня і жбурнули полоненим. Останні хапали її і їли [39]. У Горлівці, за свідченням лікаря М. І. Перепечаєнко, теж спостерігалася жахлива картина крайнього виснаження полонених. Останні, дізнавшись, що він місцевий лікар, просили у нього лише шматочок хліба [40]. Не кращою була доля полонених в таборах Костянтинівки [41] та Макіївки [42]. У Зугресі в'язням на день давали 150 грамів хліба, а іноді – юшку із різної потлочі [43]. У селищі Чкаловський (нині – район м. Комсомольське Старобешівського району) полонені через страшний голод з'їли на території табору усю траву та усіх шурів [44].

Подібне становище спостерігалось і на Ворошиловградщині. У таборі на хуторі Петровському Меловського району полонені перед відправкою на роботу отримували жалюгідну порцію напівзвареної сої без солі та хліба [45]. В'язні, які перебували у таборі на станції Кондрашівка майже зовсім не отримували їжі. Годували їх так званим супом, звареним із просяного лущиння. У результаті голоду у таборі загинуло 37 в'язнів [46]. У Біловодську увесь табір, як покарання, за здійснену втечу полонених залишили на дві доби без води та їжі [47].

Полонених, які зверталися з проханням про поліпшення харчування та умов утримання, піддавали тортурам, а потім розстрілювали. У Троїцькому таборі (Меловський район), для покарання тих, хто звертався з подібними проханнями, існувала спеціальна клітка з колючого дроту. Вона мала 2,5 метри завдовжки, стільки ж завширшки та метр заввишки. В'язні проводили в ній три дні і увесь цей час піддавались тортурам. Рідко хто міг винести таку інквізицію [48].

Зважаючи на таке важке становище військовополонених, місцеве населення виявило бажання доставляти їм необхідні продукти. Щодня юрби народу підходили до таборів і приносили з собою передачі. Люди кидали за колючий дріт шматки хліба, макуху, гарбузи, буряки, капусту, огірки та інші овочі. Так вони рятували багатьох в'язнів від голодної смерті. Але, як правило, начальники таборів забороняли їм це робити. У Сталіно, якщо хто-небудь з місцевих приносив військовополоненим хліб або воду, над ним знущались, а іноді били кийками [49]. У згаданому вже концтаборі на території Троїцької сільради колгоспникам категорично заборонялось будь-чим допомагати військовополоненим. Незважаючи на це, ризикуючи життям, селяни все ж передавали знесиленим бранцям харчі, одяг і взуття [50]. В Артемівську німецьке військово начальство поставило біля дверей лазарету вартових, щоб городяни не могли носити їжу пораненим, які вмирили від голоду [51]. У таборі біля станції Кондрашівка охорона відбирала у громадян продукти, які ті приносили для полонених [52]. Проте траплялися випадки, коли з метою організованого пограбування цивільного населення нацисти використовували щире бажання громадян допомогти вмираючим від голоду червоноармійцям. У Маріуполі вони організували комітет допомоги військовополоненим. Ця установа збирала у населення продукти та гроші й привласнювала собі [53].

Полонених часто розстрілювали за те, що вони брали продукти у населення. У Сталіно в лютому 1942 р. був убитий в'язень за те, що під час роботи підібрав розсипане печиво [54]. У Сніжнянському районі в таборах, розташованих на шахтах № 15-біс, № 8 та № 27, охорона розстрілювала полонених за спробу взяти продукти, принесені місцевими жителями [55]. У Ровеньківському районі Ворошиловградської області 23 січня 1943 р. на шахті № 30-35 «Михайлівка» було розстріляно 117 червоноармійців за те, що вони прийняли їжу від населення [56]. Інколи під час спроби передачі продуктів гинули й місцеві жителі. Так, жінки Троїцької сільради постійно приносили їжу для полонених. Під час роздачі продуктів, табірна охорона відкривала по них вогонь. Одного разу було вбито 3 і поранено 2 жінки [57].

Отже, боротьба цивільного населення за надання допомоги радянським полоненим була своєрідною формою боротьби проти німецьких окупантів. Вона

врятувала тисячі військовополонених від голодної смерті, полегшила їхні страждання і надала моральну підтримку.

Взагалі встановити точну цифру військовополонених, що загинули через голод в Донбасі, нині дуже важко. Але факти свідчать про те, що цифра ця вражаюча. Тільки впродовж зими 1942-1943 рр. у Сталіно було замордовано голодом декілька десятків тисяч полонених [58]. У Маріуполі із табору, створеного в будинку колишнього навчального комбінату, гітлерівці щоденно вивозили по 4-5 підвод померлих від голоду червоноармійців [59]. У таборах Зугреса, Харцизька та Іловайська голодною смертю загинуло понад 3 000 чоловік [60]. У селищі Чкаловський – понад 2 000 полонених [61]. У селищі Соцгородок – 1 370. У таборі на хуторі Карлівка Селидівського району за період з 12 липня по 25 листопада 1942 р. померло від голоду 675 чоловік [62].

Ще одним засобом масового знищення полонених стало використання їх на особливо важких роботах. Вже на початку листопада 1941 р. рейхсмаршал Г. Герінг дав вказівку про широке застосування праці радянських військовополонених [63]. Їх примушували працювати з такою інтенсивністю і в таких нелюдських умовах, що вони дуже швидко гинули. Таке ставлення до них неодноразово санкціонувалося окупантами. У наказі начальника головного адміністративно-господарського управління СС Поля, виданого 30 квітня 1942 р. під назвою «Про керівництво концтаборами», говорилося, що комендант табору особисто відповідає за використання робочої сили. В'язні повинні працювати до виснаження усіх сил. Їх робочий день не обмежений [64]. ОКВ теж зробило свій внесок у цю справу, видавши 24 березня 1942 р. наказ, у якому передбачалося ухилення від праці, недбалість у роботі негайно усувати за допомогою зброї.

Багато червоноармійців загинуло під час відбудови зруйнованої війною економічної бази Донецького басейну і особливо на гірничих підприємствах. У Сталіно полонених посилали на виключно важкі роботи, від чого кожного дня вмирало до 70 чоловік [65]. У Макіївці в таборі на шахті ім. Кагановича в'язнів, не спроможних більше працювати, вбивали на місці. Особливо багато таких випадків траплялося на території кам'яних кар'єрів [66]. У таборі № 312 (селище Ханжонкове) від непосильної праці на важких гірничих роботах та кам'яних кар'єрах і поганого харчування щоденно вмирало 35 – 40 чоловік [67]. Про велику кількість загиблих військовополонених свідчать і самі окупанти. Зокрема, це видно із статистичних даних колишнього дирекціону № 14.

Таблиця 2

Показчик смертності військовополонених на гірничих роботах дирекціону № 14
(Сніжнянський район Сталінської області) за часів окупації [68]

Шахта	Працювало	Загинуло
№ 2	800	600
№ 10	1 500	1 000
№ 15-біс	900	700
№ 18	400	300
№ 27	1 400	1 100
Разом	5 000	3 700

Загалом, на відбудові шахт Донбасу було зайнято 60 тис. радянських полонених. Але важкі умови утримання та праці призводили до того, що смертність працюючих щомісяця становила 12 % [69].

Чимало військовополонених загинуло на інших роботах. У Ворошиловградській області у таборах, розташованих на хуторах Петровському та Діброва, в'язнів щодня посилали на будівництво узкоколіїної залізниці Шелестівка – Бочугур. Від каторжних

умов праці, голоду та сваволі наглядачів у Петровському таборі загинуло понад 800 чоловік із 2 000, а в Діброві близько 500 із тисячі [70]. В таборі на станції Амвросіївка Сталінської області полонених, у 80 % яких були обморожені руки і ноги, виганяли на будівництво залізниці [71].

Багато військовополонених загинуло у т. зв. тральних ротах – командах по розмінуванню місцевості. Окупанти також залучали їх до інших небезпечних для життя робіт.

Отже, у результаті того, що за німецькими законами передбачалася експлуатація полонених до останніх можливостей людських сил, від каторжних умов праці загинуло багато червоноармійців. Виснажені, хворі та не придатні до праці нерідко гинули від рук нацистських наглядачів.

Утримували радянських солдат теж у важких умовах. Особливо тяжко їм доводилося взимку. З санкції військового керівництва у Донбасі для полонених табори організовувалися, найчастіше, під відкритим небом. Вони являли собою огорожену колючим дротом площу із сторожовими вежами. У багатьох таборах взагалі не було приміщень для ув'язнених. У дощ та сніг вони перебували під відкритим небом. Їм, навіть, не давали інструменту, щоб вирити собі яму або нору. Там, де існували якісь будівлі, вони в переважній більшості не були придатними для житла. У Сталіно в концтаборі при клубі ім. Леніна в люті морози полонені увесь день були просто неба і тільки на ніч їх заганяли в приміщення, які не опалювалися. Там їм доводилось спати на голій землі [72]. У результаті цього взимку 1942 р. в тамтешній каплиці щодня складали до 100 трупів замерзлих військовополонених [73]. У Макіївці в таборі на шахті ім. Кагановича приміщення теж не опалювалися. Внаслідок сильних морозів, відсутності одягу та взуття траплялися випадки, коли за одну ніч замерзало по 40-50 чоловік [74]. На Ворошиловградщині на хуторах Петровському та Діброва полонених тримали у хлівах для худоби. На зиму для них були влаштовані земляні нори. Люди, потерпаючи від холоду, давили один одного, намагаючись потрапити до них, щоб якось зігрітися [75].

Нерідко в'язнів навмисно заморожували. У Макіївці на Щеглівській групі шахт окупанти організували чотири табори для полонених. Тамтешній комендант влаштував у них спеціальні холодні камери, де насмерть замерзали непрацездатні, роздягнені червоноармійці. Іноді виснажених полонених узимку виводили із приміщення без одягу, обливали холодною водою і залишали вмирати [76]. У Маріуполі в лютому 1943 р. 1 500 хворих в'язнів в одній білизні вивезли в товарних вагонах у Старокримський тупик і там заморозили [77]. У селі Зуївка Сталінської області під час холодів у листопаді 1942 р. гітлерівці заморозили 150 червоноармійців [78]. Взимку полонених перевозили в холодних вагонах, у результаті чого сотні людей замерзали у дорозі. У Сталіно біля заводу № 144 було поховано близько тисячі померзлих полонених, яких взимку 1943 р. привезли з Ростовського фронту [79]. 16 січня того ж року на станцію Ханжонкове прибув ешелон з ув'язненими. Вони були роздягнені, більшість не мала шинелі та взуття. Після вивантаження у вагонах залишилося більше сотні замерзлих на смерть [80].

У холод слабо одягнених полонених переганяли з місця на місце на очах цивільного населення. Професор А. І. Чаругін пригадував, що не раз проходили по вулицях міста групи військовополонених в надзвичайно жалюгідному вигляді. Взимку без верхнього одягу, майже босі, виснажені, ледве рухались. Якщо хтось падав, то його відразу починали лупцювати, а іноді пристрілювали [81].

Доля полонених не покращувалася і влітку. У Сталіно в спекотні літні місяці вони, страждаючи від спраги, по 3 – 5 діб не отримували питної води [82]. У Зугресі в жаркі дні військовополонених виводили в степ і залишали там без води [83].

Отже, наведені факти вимальовують страшну картину знищення військовополонених в Донбасі під час нацистської окупації. При цьому дії окупаційних органів були не випадковим ланцюжком жорстокості та сваволі, а являли собою результат уперед спланованої злочинної політики, яка знехтувала загально визнані принципи і норми міжнародного права, закони та звичаї ведення війни. Гітлерівці чітко проводили в життя тенденцію на систематичне і планомірне знищення полонених червоноармійців. У результаті чого ними були скоєні тяжкі воєнні злочини.

Таким чином, слід зазначити, що доля військовополонених, які перебували на окупованій території Донбасу цілком залежала від тієї політики, яку проводили окупанти. Як правило їх морили голодом, використовували на важких роботах, тримали просто неба, під дощем і снігом. За найменший непослух розстрілювали на місці, глумились навіть над тілами загиблих. Значна частина військовополонених гинула під час транспортування. Можна зі впевненістю сказати, що тяжкі умови утримання, голод, холод, щоденне фізичне знищення призводили до численних людських втрат.

Кількість втрат серед військовополонених в Україні була визначена ще в 60-х рр. – 1 366 588 осіб [84]. Ця цифра склалася на основі узагальнення даних про загибель людей в численних таборах для військовополонених. По кожній області і кожному табору провадилися свої підрахунки, часто на основі німецької документації або дослідження поховань на місцевості. Проте нема певності, що кількість тих, хто загинув вичерпується нею.

За узагальненими даними за час окупації у Сталінській області було вбито та замордовано 150 тис. радянських полонених [85]. Найбільш масштабні злочини проти військовополонених були скоєні в Сталіно, Маріуполі, Макіївці, Горлівці, Артемівську. По Ворошиловградській області відомостей про кількість загиблих полонених нема, але, спираючись на наведені вище факти, можна зробити припущення, що їх було знищено не набагато менше, ніж у сусідній області.

На останок трохи статистики. У 2001 р. під грифом міністерства оборони Російської Федерації і під редакцією генерал-полковника Г. Ф. Кривошеева був виданий статистичний довідник – «Россия и СССР в войнах XX века: потери вооруженных сил». У ньому вказано, що в полоні опинилося під час війни з Німеччиною та її союзниками близько 4,5 млн. військовослужбовців, з них повернулися на Батьківщину 1,8 млн., а майже всі інші були знищені в гітлерівських концтаборах [86].

Німецька ж статистика дає зовсім інші дані про долю військовополонених і динаміку взяття в полон військовослужбовців Червоної армії. Так, за даними управління у справах військовополонених Верховного командування вермахту, на Східному фронті було взято в полон до 31 грудня 1944 р. 5 231 057 осіб, загинуло 3 226 237, лишилося живими 1 054 820, було звільнено 816 230 осіб [87]. В. Литвин у своєму дослідженні «Україна в Другій світовій війні 1939 -1945 рр.» наводить наступні цифри. На території України залишилось понад 3 млн. військовополонених. За час окупації близько 816 230 з них були відпущені по домівках, а понад 1 366 тис. – розстріляні або закатовані в нелюдських умовах концтаборів [88].

Із наведених даних вражають наступні цифри. По-перше, це кількість тих, хто загинув у німецьких таборах для військовополонених. У документах ОКВ стверджувалося, що загинуло 3,2 млн. червоноармійців, тобто 62 %. За іншими даними, в полон потрапило не 5,2, а 5,7 млн., з них загинуло близько 3,8 млн. осіб, тобто дві третини [89]. По-друге, сотні тисяч звільнених німцями військовополонених. Тут є одне пояснення. За даними В. Косика, запозиченими з німецьких архівів і друкованих джерел, від 800 тис. до 1 млн. радянських військовополонених вступили до Російської

визвольної армії (РВА) генерала А. Власова, допоміжних загонів охоронної поліції та інших збройних формувань на службі Третього рейху [90].

За німецькою статистикою за перші півтора року війни в полон потрапило до 5 млн. червоноармійців, а за наступні два роки – менше, ніж півмільйона. Проте, з'ясування причин подібної статистики лежить за межами даного дослідження.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе анализа архивных материалов и достижений современной историографии определены особенности нацистской политики по отношению к советским военнопленным в оккупированном Донбассе, а также ее истоки, реализация и результаты. На конкретных примерах рассмотрены ее направления и специфика.

Ключевые слова: военнопленные, истощения, голод, предатели, немецкое командование, оккупация, охрана, плен, раненые, расстрел, солдаты, лагерь, гражданское население, больные, красноармейцы, Красная Армия.

SUMMARY

In the article on the basis of analysis of the archived materials and achievements of modern historiography the features of nazi policy are certain in relation to the soviet prisoners of war in occupied Donbas, and also its sources, realization and results. On concrete examples its directions and specific are considered.

Keywords: prisoners of war, exhaustions, hunger, betrayers, German command, occupation, guard, captivity, wounded, shooting, soldiers, camp, civil population, patients, red army soldiers, Red Army.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Смыслов О. С. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / Олег Смыслов. – М.: Вече, 2009. – 480 с.
2. Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944/ Т. С. Першина. – К.: Наук. думка, 1985. – 170 с.
3. Коваль М. Радянсько-німецька війна 1941-1945 /М. Коваль // Малий словник історії України / В.Смолій, С.Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С.331-332.; Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М. В. Коваль. – Т.12. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – 335 с.
4. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 роках/ В. Ю. Король. – К.: Академія, 2002. – 128 с.
5. Литвин В. Україна в Другій світовій війні 1939 -1945 рр. (Матеріали до майбутнього підручника) /Володимир Литвин // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2004. – №2. – С. 3 – 154.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 660 с.
7. Митчем С. Командиры «Третьего рейха» / С. Митчем, Дж. Мюллер. [Пер. с англ.] – Смоленск: Русич, 1995. – С. 24 – 25.
8. Окупаційний режим в Україні – геноцид народу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.peremoga.gov.ua/index>.
9. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Докум. и матер. – М.: Воениздат, 1987. – С. 110 – 111.
10. Першина Т.С. Указ. соч. – С. 129 – 130.
11. Преступные цели гитлеровской Германии... – С. 112 – 113.
12. Буровский А. М. Великая Гражданская война 1939 – 1945 / Андрей Буровский. – М.: Яуза; Эксмо, 2009. – С. 295.

13. Смыслов О. С. Указ. соч. – С. 37.
14. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 1, арк. 44.
15. Там само. – ф.Р-1838, оп. 1, спр. 39, арк. 408.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі : ЦДАВО України), ф.Р- 4620, оп. 3, спр. 303, арк. 50.
17. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 7, арк. 44 г.
18. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945.: Докум. и матер.: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 2 : Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.). – С. 301.
19. История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область. – К.: Глав. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1976. – С. 603.
20. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 39, арк. 85.
21. История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область. – С. 585.
22. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 11, арк. 8-9, 15, 18.
23. ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп. 3, спр. 351, арк. 337.
24. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 1, арк. 43.
25. История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область – К.: Глав. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1976. – С. 277.
26. ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп. 3, спр. 351, арк. 355.
27. Там само. – спр. 256, арк. 19.
28. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 39, арк. 16.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі : ЦДАГО України), ф. 166, оп. 2, спр. 300, арк. 7.
30. Першина Т.С. Указ. соч. – С. 127.
31. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944) / Н. Мюллер [Пер. с нем. А. Артемова и др.]. Под редакцией А. Юденкова. – М., Воениздат, 1974. – С. 84.
32. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.): Сборник статей / Под общ. ред. Е. А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – С. 363.
33. Бланк А. С. Вторая жизнь фельдмаршала Паулюса / А. С. Бланк, Б. Л. Хавкин. – М.: Патриот, 1990. – С. 148.
34. Ильинский М. М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини / М. М. Ильинский. – М.: Вече, 2000. – С. 389.
35. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 1, арк. 43.
36. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 300, арк. 11.
37. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 1, арк. 43.
38. Там само. – спр. 1, арк. 44 – 45.
39. Там само. – спр. 2, арк. 15.
40. Там само. – спр. 3, арк. 30.
41. Там само. – спр. 5, арк. 5.
42. Там само. – спр. 7, арк. 44 в.
43. Там само. – спр. 39, арк. 11.
44. ЦДАВО України, ф.Р-4620, оп. 3, спр. 236, арк. 169.
45. Там само. – спр. 256, арк. 10.
46. Там само. – спр. 351, арк. 355.
47. Там само. – спр. 351, арк. 20.
48. Там само. – спр. 236, арк. 173 – 174.
49. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 300, арк. 10.
50. Окупаційний режим в Україні – геноцид народу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.peremoga.gov.ua /index](http://www.peremoga.gov.ua/index).
51. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 2, арк. 55.

52. ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп. 3, спр. 351, арк. 355.
53. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – С. 301.
54. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 39, арк. 57.
55. Там само. – арк. 408.
56. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. матер. и док. – Донецк: Донбасс, 1969. – С. 113.
57. ЦДАВО України, ф.Р-4620, оп. 3, спр. 236, арк. 191.
58. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
59. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – С. 301.
60. ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп. 3, спр. 303, арк. 49.
61. Там само. – спр. 236, арк. 169.
62. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 39, арк. 85.
63. Першина Т.С. Указ. соч. – С. 130.
64. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов: В 8 т. – Т.4. – М.: Юр. лит-ра, 1990.– С. 314 – 315.
65. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 1, арк. 43.
66. Там само. – спр. 7, арк. 44 г.
67. Там само. – спр. 7, арк. 44 в.
68. Там само. – спр.39, арк. 408.
69. Першина Т.С. Указ. соч. – С. 130.
70. ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп. 3, спр. 256, арк. 18.
71. Окупаційний режим в Україні – геноцид народу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.peremoga.gov.ua/index>.
72. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 1, арк. 43.
73. Там само. – спр. 1, арк. 43.
74. Там само. – спр. 7, арк. 44 г.
75. ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп. 3, спр. 256, арк. 9.
76. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 7, арк. 44 г.
77. Там само. – спр. 8, арк. 9.
78. Там само. – спр. 1, арк. 5.
79. Там само. – спр. 1, арк. 4, 44.
80. Там само. – спр. 7, арк. 44 в – 44 г.
81. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 300, арк. 10.
82. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – С. 317.
83. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 39, арк. 11.
84. Коваль М. В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії /М. В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – С. 18.
85. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – С. 249.
86. Россия и СССР в войнах XX века: потери вооруженных сил. Статистическое исследование / Под общ. ред. Г. В. Кривошеева. – М.: Олма-Пресс, 2001. – С. 229, 236.
87. Родина. – 1991. – № 6 – 7. – С. 100.
88. Литвин В. Вказ. праця. – С. 139.
89. Косик В. Вказ. праця. – С. 454.
90. Там само. – С. 453.

Надійшла до редакції 16.11.2013 р.